

Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660. Odense University Studies in History and Social Sciences 11, Odense University Press 1973. – Disputats, 698 s., ill.; 100 kr. + moms.

Ved at afgrænse sin undersøgelse regionalt til Fyn, følger dr. Blomberg en lang og værdifuld tradition for fynske studier. Traditionen indledes allerede i 1813 af L. S. Vedel Simonsens bog om »Fyens Vilkaar i den saakaldte Grevens Feide«, og til den hører også delvis dr. H. H. Fussings landbohistoriske studier og helt dr. Svend Larsens »Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede« (1965).¹ Vægtige, praktiske grunde kan ligeledes tale for rimeligheden af regional afgrænsning, uden at der heri principielt ligger nogen kvalitativ begrænsning. For det første udgør Fyen en naturligt afgrænset og geografisk entydig del af rigshelheden; i hvor høj grad Fyen også er repræsentativ for rigshelheden er et andet problem, som vi senere kan vende tilbage til. Koncentrationen har derimod den indlysende fordel, at den gør det praktisk muligt at gennemføre intensivforskning, som det er arbejdsmæssigt uoverkommeligt at foretage på rigsplan; selv denne bog repræsenterer sikkert en maksimal grænse for den individuelle forskningsindsats, selv på regionalt plan.

Den titel, dr. Blomberg har valgt, ligger iøjnefaldende nært op ad Vedel Simonsens, men meget længere rækker lighederne heller ikke. Selv bortset fra de to værkers vidt forskellige omfang (henholdsvis ca. 0.2 og 2.5 mill. typeenheder) lægges der nemlig et helt afvigende og ikke længere blot militærhistorisk betydningsindhold i etiketten »vilkår«. En egentlig problemstilling for sin undersøgelse har forfatteren dog først formuleret i det engelske résumé (s. 564), hvor det hedder, at »bogens formål er at *beskrive* vilkårene på øen Fyen *indenfor politisk-historiske rammer* under krigen mod Sverige 1657–60, den nærmest kaotiske situation på øen forud for og under krigen og samfundssituationen, da freden vendte tilbage« (kursiveringerne mine). Både titelvalget og den noget sene problemformulering rummer en understregning af, at værkets mål for det første er deskriptivt og for det andet at redegøre for en dansk regions betingelser under alle aspekter, materielle som kulturelle i nøje tilknytning til eller endda som effekt af det politiske og militære begivenhedsforløb under en kritisk fase af det 17. århundredes danske historie.

Da disse to elementer sammenfatter væsentlige træk i dr. Blombergs forskerfysiognomi, vilde det naturligvis være urimeligt at bebrejde ham, at han har valgt at give sin bog et deskriptivt og ikke et – måske mere

¹ Anmeldelsen gengiver med de nødvendige ændringer det andet oppositionsindlæg *ex officio* ved det mundtlige disputatsforsvar ved Odense Universitet 1973 31. august.

tidssvarende – analytisk anlæg; ikke desto mindre er det en hovedindvending, at forf. i for høj grad har isoleret sin undersøgelse kronologisk og geografisk, og at hans deskriptive metode i en vis udstrækning afskærer ham fra at vurdere krigens virkninger kvantitativt i forhold til situationen forud for krigen. Det betyder ikke, at bogens hovedresultat, beskrivelsen af Fyens totale ødelæggelse under svenskekrigene og genopbygningens forsinkelse lader sig underkende, men nok, at det stadig ikke kan udelukkes, at ødelæggelserne bør kvantificeres for at kunne lade sig placere i den lange økonomiske, beskatningsmæssige, demografiske og politiske ødelæggelsesproces, som indledes i 1640'erne.

Men også den politiske problematik indeholder stof til diskussion. Det er åbenbart et bevidst træk i forf.s grundopfattelse og metode, at den ganske detaljerede gennemgang af den almenhistoriske sammenhæng skal tjene som ramme for placeringen af begivenhedsforløbet regionale virkninger, en art bevidst veksel-effekt. Denne dualisme i værket opbygning er gennemført konsekvent, og disse rammeafsnit hviler på et meget bredt kendskab til den foreliggende litteratur, i en vis udstrækning også på førstehåndsstudier;² rammerne er endelig også nødvendige for at forf. i sit egentlige undersøgelsesfelt kan distancere sig fra forældede synspunkter og vurderinger. Der kan rettes kritiske og saglige indvendinger mod disse afsnit;³ hovedsummen er dog, at dr. Blomberg er tilbøjelig til i tilslutning til specielt Halvdan Koht at anskue krigen i højere grad som selvforsvar for monarkiets selvstændighed end som hovedløs revanche-krig.⁴

I hvert fald havde Karl Gustav truffet sit valg allerede inden den danske trompeter Christian Wiborg 5. juni overbragte fejdebrevet i

² Til hovedtrækkene i fremstillingen hører også betoningen af, at krigens udfald ikke blev afgjort på slagmarken, men i de internationale, diplomatiske labirinter, specielt af vestmagternes kommercielle interesser i Østersøområdet, et træk, som også den seneste tyske behandling af emnet har lagt stor vægt på; E. Opitz, *Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Militärgesch. Studien*, hersg. v. Militärhist. Forschungsamt 10, Boppard am Rhein 1969, s. 179 ff., 208 ff.; jf. også K. E. Frandsens anm. i *Hist. tidsskr.* 12. r. VI, 1972–73, s. 347 f. – Når forf. (s. 429) synes at dele Karl Gustavs forundring over, at den danske regering og hærledelsen ikke udnyttede sin afgørende og iøvrigt internationalt opsigtsvækkende sejr ved Nyborg i nov. 1659 til at forcere landets generobring, kan det på tilsvarende måde antages, at ikke blot materielmangel og provianteringsvanskeligheder har spillet en rolle (s. 397 ff.), men trods alle forhåbninger i København også, at man ikke længere kunde påregne nederlandsk flådedækning, eller at man har indset, at selv flere triumfer ikke ville kunne bringe politiske fordele (jf. s. 429 f.).

³ Jf. min afhandling, *Omkring stændermødet i Odense i februar 1657*, *Fynske årbøger* 1974, Odense 1974.

⁴ H. Koht, *Inn i einveldet 1657–1661*, Oslo 1960, s. 64 ff.; jf. dr. Blombergs konklusion, *anf. arb.*, s. 542 ff.

Halmstad (s. 55 og 62–64). De danske krigsforberedelser var meget langtfra fuldført (jf. s. 56 ff.), men det fører os direkte ind i et af værkets centrale anliggender, de militære organisationsproblemer og kontributionskrav og det fynske samfunds ødelæggelse. Krigsførelsen under det 17. århundredes internationale krige havde en anden karakter end f. eks. den nordiske syvårskrig og endnu Kalmarkrigen, der i stor udstrækning havde været ført som ødelæggelse af de dansk-svenske grænseegne under hastige *razzia*'er. Takket være de seneste års svenske undersøgelser – i denne sammenhæng specielt docent Torstendahls⁵ – kender vi nu langt bedre i principperne i de svenske krigsfinansierings- og kontributionssystemer under trediveårskrigen og Karl Gustavs krige. Udskrivningen blev ikke blot tilrettelagt således, at krigen skulde kunne »føde sig selv«, men fra trediveårskrigens senere faser tillige under hensyntagen til, om de besatte områder indgik i Sveriges erobningsprogram eller strategiske planer eller ikke. En af bogens fortjenester er netop, at den for første gang i større omfang præsenterer et materiale til belysning af dansk krigsorganisation og af den svenske besættelses virkninger.

Det er sandsynligt, at den svenske okkupation af Danmark 1657–60 – ligeså lidt som åbenbart Torstenssonfejden⁶ – har kunnet »føde sig selv«; de jyske og delvis de fynske militære regnskaber ved den første besættelses formelle ophør 1. maj 1658 er teknisk mangelfulde, men de røbede dog for den svenske hærledelse, at udgifterne oversteg oppebørslerne.⁷ Allerede ved åbningen af den anden krig i sensommeren 1658 forudså den svenske hærledelse provianterings- og finansieringsvanskeligheder i de allerede krigshærgede områder, og dertil kom senere misvæksten i 1659. Vanskelighederne udløste modsætninger mellem de lokale, svenske krigsfinansieringsmyndigheder og den øverste hærledelse, der efterhånden som kontributionerne og provianteringen svigtede centraliserede beslutningsmyndigheden med det resultat, at kravene ikke blot foreskrevs fra ledelsen, men også blev vilkårlige og urimelige.⁸ Det er derfor også værdifuldt, at dr. Blomberg har undersøgt det svenske udskrivningsvæsens funktioner på grundlag af det righoldige danske materiale og på lokalt plan; hans undersøgelser supplerer på udmærket måde Torstendahls redegørelse for retningslinierne i den svenske organisation, selvom de to hovedetaper og deres forskelle i nogen grad for-

⁵ Rolf Torstendahl, *Svensk krigsförsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657–1660, Carl X Gustaf och Danmark, Carl X Gustaf-studier*, utg. av Militärhist. avdeln. vid Kungl. Militärhögskolan, red. A. Stade, bd. I, Kristianstad 1965, s. 399–441.

⁶ K.-R. Böhme, Lennart Torstensson und Helmut Wrangel in Schleswig-Holstein und Jütland 1643–1645, *Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch.* 90, Neumünster 1965, s. 46, 53 ff., 78 ff., spec. konklusionen s. 81 f.

⁷ Torstendahl, *anf. arb.*, s. 422 ff.

⁸ *Sst.*, s. 430 ff., 438 ff.

toner sig. Tilbage bliver dog enkelte vigtige detailspørgsmål, som stadig står lidt uafklaret i begge fremstillinger.

For det første kan der være grund til at hæfte sig ved de meget klare og åbenbart meget effektivt fungerende »gutheimske« brandskatte- og kontributionsregnskaber, som var blevet anlagt allerede under Fyens første besættelse, og som overkrigskommissær Jacob Gutheim overtog under den anden krig (aftrykt som bilag s. 549–61). Der forelå på forhånd retningslinier for udskrivningen af brandskat, frikøbelsen én gang for alle fra plyndring og for kontributionerne, der var beregnet til provianteringsformål og aflønning af de svenske tropper, og det fremgår ligeledes klart af aktmaterialet, at selvom beløbene fastsattes ved dekretter fra den svenske hærledelse, foregik den aktuelle påligning efter aftale med lokalkendte danske myndigheder.⁹ For Fyens vedkommende er det påfaldende, at kontributionsgrundlaget bag de gutheimske regnskaber var så vel gennemarbejdet, selvom de må være blevet udarbejdet meget hastigt. Brandskatten og kontributionerne pålignes som et nøje specificeret antal »reuterdienste nach den alten Tonnen« (jf. s. 238 ff. og 288 ff.), hvor Tørstendahl sandsynligvis har ret overfor dr. Fussing i, at der sigtes til rostjenestens hartkornsberegning;¹⁰ den konsekvent gennemførte, topografiske opbygning kan lade formode, at de gutheimske opstillinger bygger på systematiske hartkornsjordebøger. Såvidt det ved konfrontation med andet materiale kan konstateres, synes en »ryttertjeneste« gennemgående at være beregnet af 16–18 td. htk., både for brandskatten og kontributionerne en overordentlig byrdefuld takst.¹¹ Endelig kunde man også minde om, at landkommissær Henning Pogwisch i juli 1660 antyder, at der fra dansk side var blevet stillet systematisk jordebogsmateriale til rådighed for besættelsesmagten, og at der åbenbart har været anvendt satser, der stod i relation til den normale hartkornstaksation (jf. s. 523 og 525 f.).

⁹ Sst., s. 407 f., 414 f.

¹⁰ Sst., s. 414 med note 60 og 64; jf. H. H. Fussing, *Svenskernes udskrivninger på Fyn 1658*, *Fynske årbøger* II,1, Odense 1940, s. 96–99, hvor Fussing ved sammenligning med rostjenestejordebøgerne 1625 betvivler en korrelation med hartkornstaksationen, og hvor han antager, at »ryttertjenesten« »ofte er en blot og bar regningsenhed«. Sammenstillingen med situationen 1625 er dog næppe holdbar.

¹¹ Jf. f. eks. Vedel Simonsen, *Bidrag til . . . Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse*, Odense 1845, s. 131 f., hvor det nævnes, at der fra 1658 foreligger »en fuldstændig . . . af svenske autoriteter optagen Liste over Landets Herregaarde og deres Hartkorn«, hvorefter Hagenskov len ansættes til 98½ »ryttertjeneste« og 1512 td. htk., Lundsgård, Fjellebro, Skovsgård, Hvedholm og Østrupgård til 107 »ryttertjeneste« og 1657 td. htk. og Brahesborg og Barløsegård til 58½ »ryttertjeneste« og 906 td. htk.; de to første komplekser genfindes med samme ryttertjeneste i Gutheims regnskab (s. 550 og 553), hvorimod de sidste to gårde savnes. Vedel Simonsen har således næppe benyttet disse regnskaber direkte, men har haft et andet forlæg, som det blot ikke har været mig muligt at identificere.

Det havde været ønskeligt, at forf. havde underkastet de guthemske regnskaber en kritisk analyse, både af de her anførte grunde og fordi disse regnskaber i positivt fald – og selvom de ikke er helt udtømmende – kunde bidrage til at kaste lys over fordelingen af det adelige gods på Fyen umiddelbart før svenskekrigene. Men sagen har også videre perspektiver; disse ræsonnementer leder nemlig automatisk over i spørgsmålet om den tilsyneladende meget improviserede opbygning af det danske forsvarsberedskab på Fyen i løbet af 1659, hvortil vi nu har fået et omfattende materiale. Egentlig er det vel også et af bogens væsentlige resultater, at de adelige, der blev involveret i arbejdet, på mange måder rehabiliteres overfor tidligere tiders anklager for uformuenhed og stands-egoisme. Det gælder måske mindre rigsmark Anders Bille, hvis loyalitet og kompetence synes at stå fast, end dygtige og energiske skikkelser som rigsråd Otte Krag, lensmanden på Odensegård, Sigvard Urne og landkommissærerne Henning Pogwisch og Erik Kaas. Derimod kan man stadig savne dels lidt fastere linieføring og dels analyser af, hvilke påligningsprincipper, det danske forsvarsberedskab anlagde, i provianterings- og indkvarteringsmaskineriet og for de på Odensemødet bevilgede kontributioner; endelig kunde de stadigt tilbagevendende skel mellem civile og militære instansers, rigsrådets, landkommissærers, krigskommissærers og officerers indbyrdes kompetence måske have været trukket fastere op.

Dr. Blomberg betoner (s. 105 ff.) med rette kompetancekonflikterne mellem officerer og landkommissærer, især oberst Sten Bille til Kjærsgård og Henrik Podebusk til Kørup i foråret og sommeren 1657. Kontroverserne resulterede i en ordre fra det københavnske rigsrådskabinet om en mere ligelig fordeling af indkvarteringsbyrderne i samråd med de lokale myndigheder, og en forordning af 21. september, som forf. tilskriver Otte Krag, foreskriver – omend stadig forgæves – koordinering af troppe-ruller og kvarterregistre (s. 112 f. og 109). Men efter fornyede klager fra et adelsmøde i Odense 4. november påbyder en kongelig forordning påligning af byrderne efter hartkorn på såvel kronens som adelens og gejstlighedens godser, et arrangement som generalkrigskommissær Christoffer Körbitz – dvs. den højeste militære organisationsmyndighed – skulde forestå (s. 143 f.). Forordningen ledsages 18. november af instrukser for Körbitz, men den udløser tillige øjeblikkeligt protester fra »rigens råd i Fyen« til øverstesekretær Erik Krag mod, at den og instrukserne overskrider Körbitz' kompetence som officer (dvs. krænker de civile instansers myndighed); rådet fordrede ret til selv at foretage påligningen af indkvarteringsbyrderne. Svaret indløb fire dage senere i form af en kongelig ordre til landkommissærerne, lensmændene og Körbitz, en ordre der fastholder matrikuleringsgrundlaget, fastsætter provianteringsregler og mobiliseringsordrer (s. 146 f.).

Det er dog lidt vanskeligt at indse, at denne ordre skulde være »i overensstemmelse med rådets ønsker« (s. 147), netop fordi den helt forbigår rådernes krav om selv at forestå påligningen af indkvarteringen; den fastholder Körbitz' kompetence. Tværtimod kan der formentlig være grund til principielt at understrege disse modsætninger, i sidste instans utvivlsomt de adelige godsejeres frygt for militær vilkårlighed. Endnu ved årets udgang udtrykker hærledelsen uro på grund af den kritiske, militære situation, men rigsrådet trøster den med, at tingene vil falde i lave, når den nye indkvarteringsordning er færdig; den er blot et tidsrøvende arbejde, fordi hele landets »gods skal omregnes« (s. 148), en fattig trøst, men organisatorisk interessant.

Dr. Blomberg fremhæver i denne forbindelse formentlig med rette Otte Krag's store indsats; selv havde Krag allerede i efterårsmånederne i et brev til Erik Krag beklaget den hidtidige principløshed; havde man på forhånd grebet planlægningen systematisk an, kunde megen 'disordre' være undgået (s. 144). Pointen er netop, at man indtil arrangementerne i november 1657 har improviseret sig frem med hensyn til kvarterinddeling og proviantering. Konturerne til matrikuleringsprincippet finder vi allerede under stændermødet i Odense i februar,¹² men planlægningen af dette vigtige og indlysende nødvendige arrangement blev først sat i system i november, da officererne kan have ret i, at chancerne for et positivt resultat var forpasset. Det er sandsynligt, at den mangel på kapital og ressourcer, som forf. fastslår allerede i efterårsmånederne 1657 (som baggrund for administrationens sammenbrud og militærets opløsning) bl. a. kan bero på, at den nødvendige planlægning blev sat ind alt for sent og på et tidspunkt, da de provisoriske foranstaltninger – som Otte Krag udtrykkeligt hævder – allerede havde bidraget til at ødelægge de ressourcer, hæren skulde opretholdes ved, specielt bøndernes. Der står altså stadig uløste spørgsmål tilbage: hvilke regler påbydes der for hartkornsindkvarteringen; er der bevaret rester af dette matrikuleringsarbejde, og var det disse forarbejder fra efterårsmånederne 1657, som senere blev spillet de svenske besættelsesmyndigheder ihænde?

Bogens centrale og samtidig mest givtige afsnit er utvivlsomt redegørelsen for krigsødelæggelserne på Fyen. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag indsamlingen af de mange lokale data, der er bogens hovedstamme, og fremstillingen er tillige holdt i en stilfærdig og nøgtern stil, som bringer os krigens hverdag og dramatik nært ind på livet. Men bogen har også et næsten overvældende omfang. Detailrigdommen kan have sin berettigelse, fordi de mange enkeltheder netop ofte virker stærkt og livsnært; men detallerne har dog undertiden taget magten fra forfatteren, og fremstillingen udarter stundom til et kinesisk æskesystem af digressioner. Kildeudnyttelsen synes derimod at være fuldt loyal; der kan

¹² Jf. Fynske årbøger 1974, anf. afhandl.

lejlighedsvis savnes blik for, at normative kilder ikke lader sig anvende til rekonstruktion af historisk virkelighed, når kilderne udnyttes under informative synspunkter, men den metodiske hovedvægt ligger overvejende i kombinationen af – ofte vidt spredte – enkeltefterretninger til en mosaikpræget, meget detailleret, men også usædvanligt virkelighedsnær helhed. Undertiden kan man dog have en vis usikkerhedsfornemmelse, fordi kildeefterretningerne trods deres tilsyneladende slående vidnesbyrd ikke siger så meget, når de ikke lader sig sætte i relation til andre vidnesbyrd.

Dr. Blomberg leverer (s. 568–72) en fyldig redegørelse for sit kilde-materiale, præget af sobert omdømme og mange års erfaringer. Udover regnskabsmateriale, som allerede er drøftet på et enkelt punkt, kan der være grund til at knytte nogle bemærkninger til behandlingen af tingbogs-materialet og synsforretningerne. Rolf Torstendahl har nemlig anvendingsvis påpeget, at dansk forskning i for høj grad har fæstet ukritisk lid til dette materiales beskrivelser;¹³ hans ræsonnement synes at være, at der her er tale om et informativt kildemateriale, som dels er relativt sent, og som dels tjener normative funktioner, at gøre indtryk på myndighederne; endelig synes Torstendahl at mene, at det for den lokale befolkning ikke har været muligt at sondre mellem lovlige kontributioner og rekvisitioner og illegale plyndringer. Begge argumenter har indlysende kritisk vægt, og dr. Blomberg fremfører da også slående eksempler både på tendens i tingbogs-materiale og synsforretninger, når de skadelidte har forventet erstatning (s. 570 f. eks. Odenses regnskabsopgørelser og synsforretningerne 1666) og på konstruktion efter sædvanenormer af formentlige tab (Skobvy-bøndernes tab af kvæg, der svarer til den normale sommerbesætning, s. 570 f.).

På den anden side sandsynliggør dr. Blomberg også både her og i teksten, at det nok kan være vanskeligt for befolkningen at skelne kontributioner og rekvisitioner fra vilkårlige plyndringer, men at den også i mange tilfælde har været sig sin ret og sin skyldighed klart bevidst. Om den også har kunnet skelne, når de svenske eller andre tropper har taget sig selv til rette, hvis den lovlige løn og forplejning udeblev, er et andet spørgsmål.¹⁴ Under alle omstændigheder beror den kritiske vurdering her på ikke blot almene synspunkter, men også på en detailafvejning i hvert enkelt tilfælde. Derimod kan man i den kritiske redegørelse savne en vurdering af mulighederne for kontrol af kildernes oplysninger

¹³ R. Torstendahl, *anf. arb.*, s. 399 og 400 note 6, 418 med note 60.

¹⁴ *Jf. sst.*, s. 425. – På den anden side fremgår det af Torstendahls redegørelse ikke helt klart, om de svenske hærmyndigheder ligesom under trediveårskrigen har modregnet overskridelse af udskrivninger og den ulovlige selvtægt, de fik kendskab til, i troppernes løn og underhold på senere tidspunkter; *jf. K.-R. Böhme, anf. arb.*, s. 76 f.; samme i *Scandia* 33, Lund 1967, s. 92 ff.

ved konfrontationsmetoder eller på anden vis, selvom problemet strejfes; og undertiden synes endelig forfatterens analyse af kildematerialets op-havssituation at være ufyldstgørende; det gælder som nævnt specielt grundlaget for de gutheimske skatteregnskaber.

Bogen efterlader et overbevisende og rystende indtryk af de rædsler, som krig og besættelse nedkaldte over befolkningen, og af den armod, krigen bragte med sig. Ikke mindre chokerende er dens skildring af den unge enevældes mangel på forståelse for befolkningens trængsler. Forf.'s deskriptive metode kommer her til sin fulde ret, uden noget spor af gøngehøvdunge-romantik. Fremstillingen gør derfor også krav på en mere indgående diskussion af bogens to hovedteser, for det første krigens alt-ødelæggende virkninger og for det andet genopbygningens unødige for-sinkelse, fordi det enevældige styres fjerne regeringskontorer ikke havde fantasi til at sætte sig ind i befolkningens nød, men blot stillede nye krav. Det kan dog i sig selv være lidt vanskeligt at vurdere tesernes proportio-ner; det er muligt, at dr. Blomberg har ret i, at »intet sted i Danmark havde så hårde livsvilkår som på Fyn i vinteren 1659/60 og foråret 1660« (s. 420); Fyen befandt sig i krigsbegivenhedernes centrum og måtte per-manent fungere som gennemgangslejr for alle troppebevægelser. På den anden side er det endnu vanskeligt på geografisk plan at vurdere øde-læggelserne på Fyen i forhold til andre landsdele, f. eks. Sydvestjylland, hvis demografiske nedbrydelse i »Skæbneåret 1659« Aksel Lassen har dokumenteret; i hvert fald burde repræsentativitetsspørgsmålet nok være rejst, selvom det muligvis endnu ikke lader sig besvare tilfredsstillende.

Langt mere afgørende er det, at ødelæggelsernes omfang og styrkegrad også vanskeligt lader sig vurdere i bredere perspektiv; de kronologiske og komparative dimensioner står forholdsvis svagt. Det kan dog anføres, at andre forskere har gjort andre synspunkter gældende: På den ene side står Knud Fabricius, der nok lægger afgørende vægt på krigsødelæggel-serne, men som dog samtidig mener, at ødelæggelserne ramte værst langs med landets hovedfærdselsårer, og som fremhæver, at krigen ikke kunde ødelægge landets hovedproduktionsmiddel, jorden varigt. Fabricius har endelig givet en ganske velvillig vurdering af enevældens »indsats for samfundet.«¹⁵ På den anden side har Erik Arup hævdet, at »der er gode grunde til at mene, at når Danmark i 1660 befandt sig i en så økonomisk ulykkelig stilling, var grunden hertil ikke så meget svenskekrigene som den forfærdelige pest 1654–55, der landet over havde lagt så mange gårde øde.«¹⁶ Arup har måske nok i nogen grad undervurderet pestepide-mierne 1659–60, men egentlig har Aksel Lassens undersøgelser senere vel godtgjort, at epidemierne 1654–55 starter et demografisk skred, som det

¹⁵ K. Fabritius, *Enevældens dæmring*, Schultz' danmarkshistorie III, Kbh. 1941–43, s. 336–40, 368–73; jf dog også ndfr. s. 440 med note 20.

¹⁶ E. Arup, *Danmarks historie III*, Kbh. 1965, s. 58.

ikke blot tog generationer at overvinde, men som også medførte dybtgående befolkningsmæssige forskydninger af væsentlig økonomisk og social rækkevidde.¹⁷ Forskydningerne har dr. Blomberg ligeledes kunnet iagttage på Fyen, bl. a. form af vandring fra by til land, og hans fremstilling har vel også træk tilfælles med Aksel Lassens betoning af, at uforstående regeringsmyndigheder efter krigene – den nordiske syvårskrig, kejserkrigen og Torstenssonsfejden – af statsfinansielle grunde snarere hindrede end befordrede genopbygningen ved skattepålæg og økonomiske restriktioner; ingen tænkte på en systematisk demografisk og økonomisk planlægning af genopbygningsarbejdet.¹⁸ Endelig kan det vel også anføres, at en række forskere har karakteriseret det 17. århundrede som en sammenhængende kriseperiode, hvis komponenter, økonomiske, demografiske, beskatningsmæssige, politiske og militære hver især må afvejes mod hinanden.

Dr. Blomberg har selv flere gange i sin fremstilling været inde på, at ødelæggelsesprocessen starter forud for svenskekrigene (f. eks. s. 220 ff., 445, 475 og 481); han påpeger med rette den økonomiske og sociale effekt af skattestatens eksplosive gennembrud i Christian IV.s senere år; han betoner ligeledes, at den stærke godskoncentration i den adelige jordbesiddelse havde højst uheldige virkninger, og at økonomiske konjunkturer i hvert fald fra midten af 1600-tallet bragte både producenter og vareomsætning, dvs. adelen, kronen og købmandsaristokratiet ud i økonomiske vanskeligheder. Fremstillingen kan blot virke lidt for traditionel og unuanceret, og den gør det i hvert fald for Fyens vedkommende vanskeligt med sikkerhed at vurdere hovedtesen: krigens altødelæggende effekt. En af grundene til, at de enkelte komponenters vægt i nogen grad fortøner sig, kan være, at kildeefterretninger og resultater undertiden trods deres tilsyneladende indlysende slagkraft vanskeligt lader sig vurdere, fordi deres størrelsesorden ikke sættes i relation til andre vidnesbyrd, og dette gælder såvel detaljer som bogens helhed.¹⁹ Uden at ville

¹⁷ Aksel Lassen, *Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960*, Skr. udg. af Jysk selskab for historie, sprog og litteratur 13, Århus 1965, s. 71–97, 244–46.

¹⁸ Samme i »Berlingske Tidende« 1966 11/3; jf. *Fald og fremgang*, s. 52 ff.

¹⁹ Nogle tilfældigt valgte eksempler kan tjene til belysning: s. 49 anføres det, at havreskatten af Odensegårds len 1657 blev udredt af 1.008 helgårde, 31 bolsmænd og 2 møller; for øde og forarmet gods samt for adelens ugedagstjenere blev der afkortet 36 td. havre. Tallene er umiddelbart inkommensurable og giver ikke den oplysning om tabene, man gerne ville have. Går man ud fra skattesatsen 2 skp. havre pr. helgård og fra, at der anvendes åbomål, andrager afkortningen 12–15 %, et relativt lille tal. For Tranekjær, Hindsgavl, Rugård og Hagenskov len nævnes tilsvarende nogle uformidlede talstørrelser.

S. 224 hedder det, at ridefogeden på Tranekjær efter fredsafslutningen 1658 tinglyser restancelister for skatter og landgilde, og der anføres en række imponerende, men atter uformidlede talstørrelser, der ikke sammenlignes med de sam-

underkende dr. Blombergs enkeltresultater må det være rimeligt at anføre, at den samlede vurdering af katastrofens omfang forudsætter systematisk konfrontation med landets tilstand forud for krigen; genopbygningsarbejdets effektivitet måtte på tilsvarende vis kunne måles ved sammenstilling med senere materiale.²⁰

Disse sammenligninger savnes blot ofte. Forf. har således anstillet beregninger over øde og forarmet gods (s. 469 ff.), beregninger, som både er væsentlige og mere nuancerede end dem, vi hidtil har haft, og han har ligeledes flere steder leveret bidrag til diskussionen om ødegårdsbegrebets indhold (s. 471 og 571). På 66 adelige godser (der dækker 60 % af det samlede fyensk-langelandske adelsgoods, jf. s. 487) beregner forf. ødegårdsprocenten til 28,6, halvt øde til 1,1 og forarmede gårde til 6,9 %. Tallene demonstrerer udover enhver tvivl situationens håbløshed ikke blot for bøndergodset, men også for selve produktionsapparatet, der har været langt mere kompliceret og følsomt end Fabricius antog. Den fulde rækkevidde af samfundets og produktionsapparatets ødelæggelse kan vi dog først fastslå ved konfrontationen med f. eks. lens- og godsregnskaberne restance- og afkortningslister forud for krigen og med tilstanden, som den f. eks. afspejles i matrikelarbejderne. Dr. Blomberg har anstillet en sådan sammenligning for Tranekjær lens vedkommende (s. 474), men den burde nok gennemføres konsekvent. Her kan det blot anføres, at Henrik Pedersen (omend med lidt afvigende begrebsapparat) beregner ødegårdstallet til 714 (dvs. ca. 9,3 %) i 1662 og til 3,4 % endnu i 1682, men han fremhæver samtidig, at situationen i visse egne af landet (Nordvestsjælland, Falster og Langeland) var langt værre end på Fyen og genopbygningsarbejdet mere sendrægtigt end her.²¹

Til belysning af krigseffekterne for fæstegodsets vedkommende og for de store godsets produktivitet og for at nuancere problemstillingen lidt kan vi standse op ved regnskaberne fra Kaj Lykkes godser, som dr. Blom-

lede landgilde- og skattebyrder. En sammenregning efter den gældende renteritakt giver restancer til en værdi af 1280 rdr., skønsvis ved at sammenholde med lenets hartkorn og skattebyrder tab af 15-22½ %.

S. 239 ff. redegøres på grundlag af Gutheims regnskaber for brandskatningen af Fyen i vintermånederne 1658, og den karakteriseres blot som ubarmhjerligt hård. Brandskatten synes at skulle udredes med 50 rd. af 16-18 td. htk. (jf. ovfr. s. 434 med note 11); sættes hartkornsværdien og godsets afkastning til henholdsvis 50 rd. og 4 %, andrager den skønsvis 5-7 % af jordens værdi og ca. halvandet års afkastning. Den reduceres siden til 30 rd. pr. »ryttertjeneste«, men det er stadig påfaldende, at påligningen, der påhvilede godsejeren, på Kaj Lykkes godser sættes til 30 rd. pr. helgård, senere dog 20 rd., en uforholdsmæssig hård belastning på fæstegodset (s. 241); at det virkelig er tilfældet, fremgår til overflod af regnskaberne fra Kaj Lykkes godser.

²⁰ Jf. også K. Fabricius, anf. arb., s. 336 f.

²¹ H. Pedersen, Ødegaarde i 1680'erne, Hist. tidsskr. 8. r. IV tillægshfte, Kbh. 1913, s. 197 og 203 f.

berg naturligvis også flere gange beskæftiger sig med; det drejer sig her om godser med ca. 5.300 td. htk., fordelt på Hevringholm og Estruplund i Jylland, Rantzausholm med under liggende godser, Hverringe og Harridslevgård på Fyen samt Gisselfeld på Sjælland.²² Regnskaberne afslører ikke blot Kaj Lykke som en nidkær godsejer, men også en godsdrift af mere grandseigneur-format end vi kender fra andre herregårde (f. eks. et større folkehold) og tillige, at der tilsyneladende har fundet en bevidst koordination sted af driften på hans godser. Forud for krigen afkastede Hevringholm og Estruplund, der overvejende var baseret på øksneopdræt og iøvrigt modtog tilskud af stude fra Fyen, 4,5–5,8 %, Rantzausholm, som overvejende beskæftigede sig med kornproduktion (byg), derimod kun 3,9 % i 1656/57, og Gisselfeld, der havde specialiseret sig i eksklusivt hesteopdræt, formentlig endnu mindre.²³ Forrentningsprocenterne kan altså i betragtning af den koordination, der fandt sted, næppe isoleres, hvorimod de bortset fra øksneproduktionen illustrerer de ustabile forhold forud for krigen, selv på mønstergodser som Kaj Lykkes. Endnu 1657/58 indbragte de jydsk øksnegårde 0,7 %, det følgende år et tab på 0,6 %, men i 1660 et overskud på 2,0 % på grund af overstaldning af stude under besættelsen. Rantzausholm nåede 1657/58 ned på 1,1 % afkastning og endnu i 1661/62 indbragte godset bare 0,6 %.²⁴ Til belysning af krigsødelæggelsernes perspektiver (jf. s. 482) kan det tilføjes, at afkortningerne af fæsternes landgilde 1656/57 androg ca. 8 %, og at den kriseprægede situation iøvrigt ytrer sig ved oplagring på Rantzausholm af 1.860 td. rug og byg, som ikke lod sig sælge tilstrækkeligt profitabelt. 1661/62 indgik derimod kun 14,5 % af den samlede landgilde; af landgilderugen indkom knapt 20 %, af mel slet intet, af byg, der var hoved-

²² Materialet foreligger i konfiskationsboets regnskaber i RA. Rtk. B 216.302–08, regnskabet for Rantzausholm 1661/62 dog også på det Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 409 c, fol.

²³ Jf. O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld, Nestved 1868, s. 103 f. – Hevringholm og Estruplund havde dog også en ganske omfattende og givtig kornproduktion; jf. også G. Olsen i Hist. tidsskr. 10. r. VI, 1940–42, s. 441, 445 og 449.

²⁴ Regnskaberne fra Rantzausholm belastes i flere tilfælde af udgifter, som ikke direkte angår godsets drift, specielt Kaj Lykkes eget forbrug under hans ophold her; også hans galante eventyr har sat sig spor; jf. iøvnr. N. Rasmussen-Søkilde i Hist. tidsskr. 5. r. II, 1880–81, s. 235 ff.; Chr. Bruun, Kai Lykke til Gisselfeld, Kjbh. 1886, s. 17–23. – Det kan tilføjes, at stedsmålsindtægterne, som Kaj Lykke tillagde stor betydning, normalt indbragte ganske store beløb, på Rantzausholm 1656/57 eksempelvis 295 rd. I regnsk. 1661/62 bl. 22–25 bogføres hele 280½ rd. på grund af de mange nybesættelser af gårde efter krigen, men gennemgående til lavere beløb end forud. Der bortfæstes 11 fæstegårde, hvoraf de bedste åbenbart stadig kan betinge 60–90 sl. dr., de øde 4½–10 sl. dr.; af 7 gadehuse bortfæstes fire til 6–7 sl. dr., de øvrige til 1½–4½ sl. dr. 4 boliger bortfæstes for 2½–10 sl. dr. (degneboligen dog for 10 rd.), Rantzausholms mølle for 10 sl. rd., men Gelskovs mølle for 60 sl. rd.

posten, og havre mindre end 2 %, af smør mærkeligt nok 25 %, af småkvæg, fodernøds hold og fjerkræ mindre end 10 %.²⁵ – Til sammenligning kan det endelig tilføjes, at 34 % af landgildepengene blev afkortet på Hevringholm og Estruplund allerede 1655/56, de følgende to år derimod henholdsvis 90 % og 80 %.

Dr. Blomberg anfører fuldt korrekt (s. 534; jf. s. 538), at Kaj Lykke efter krigen måtte pantsætte Hverringe for 10.400 rd. (iøvrigt ganske ufordelagtige vilkår), og skønner, at også han er blevet ruineret af krigen (bl. a. af sine hvervninger). På den anden side tegner konfiskationskommissionens opgørelser af boet dog et mindre dystert (omend næppe helt realistisk) billede af hans økonomiske situation; aktiverne opgøres i sept. 1661 til 534.000 rd., passiverne til 308.000 rd., således at der opstår et overskud på 226.000 rd. Kaj Lykkes jordegods vurderes til ca. 380.000 rd. og hans udestående fordringer hos kronen, standsfæller og købmænd til 110.–120.000 rd. Under alle omstændigheder kan der naturligvis ikke være tvivl om, at krigens virkninger visselig har været katastrofale, men regnskabsmaterialet røber dog samtidig væsentlige krisesyntomer allerede forud for krigen, og det giver – her kun belyst ved et enkelttilfælde – muligheder for statistisk nuancering og for en sikrere kvantitativ vurdering.

Hvad angår dr. Blombergs anden hovedtese, retarderingen af genopbygningsarbejdet efter krigen, er resultaterne veldokumenterede og væsentlige, selvom den unge enevældes ansvar nok lader sig motivere lidt mere nuanceret, end forf. har gjort. Det er videre fuldt korrekt, at forf. i overensstemmelse med moderne forskning betoner, at statsomvæltningen var et overklasseopgør, der gav købstædernes og specielt Københavns aristokrati andel i adelens politiske og materielle forrettigheder. Den medførte omstrukturering af ejendomsbesiddelsen og også forskydninger i sammensætningen af købstædernes overklasse, selvom man skal nok være lidt varsom med at overvurdere rækkevidden af denne omstruktureringsproces. At den jævne befolkning efter krigens trængsler og under efterkrigstidens skatteplyndring har stillet sig ganske apatisk til enevældens gennemførelse er sandsynligt (s. 546); uroen i Odense 1665 er – ligesom uroen i købstæderne efter kejserkrigen – mærkeligt nok det eneste spor af social revolte (s. 459–69); den menige befolkning har utvivlsomt haft ret i, at skattebyrdernes fordeling var ulige, men episoderne i Odense illustrerer samtidig også den politiske utryghed under den tidlige enevælde.

Hvad angår den sociale omstrukturering af ejendomsbesiddelse på Fyen

²⁵ Rgsk. 1661/62, bl. 5–19, sammenholdt med jdb. sammesteds. Tallene er regnet ud ved anvendelse af de gældende renteritakster; Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, Kjbh. 1650–56, 4. bog, s. 645–49; Hans Knudsen, Renteritakster, Aarb. f. Hist. Samf. for Odense og Assens Amter XV, Odense 1927, s. 214–19.

har dr. Blomberg ligeledes kunnet dokumentere det opbrud af den gamle orden, som fandt sted, adelens opbud af gods, krongodsudlæggene og – hvad han lægger vægt på – den nye godsejergruppes rekruttering fra købstædernes aristokrati, både fra Fyen, men navnlig fra København (s. 533 ff. og 539 ff.). Derimod lægger forf. formentlig for lidt vægt på de økonomiske vilkår for dette opbrud. Dr. Blomberg kunne nemlig nok med fordel have udnyttet det store materiale, der foreligger i de fynske skøde- og panteprotokoller (aftr. som bilag s. 562 f.) til belysning af vilkårene for salg eller pantsættelse af fast ejendom. Under alle omstændigheder lader det tilsvarende sjællandske materiale formode, at der efter 1660 fandt et voldsomt prisfald på jord sted; mod en normalpris af 50–55 rd. forud for 1660 ved salg og indførsler faldt priserne i 1660'erne til gennemsnitligt ca. 47 rd. og i 1670'erne til ca. 42 rd.²⁶ En forordning 1664 fastsatte da også – efter en debat i statskollegiet – minimalpriser af henholdsvis 40 rd. og 25 rd. for besat og øde eller forarmet fæstegods.²⁷ Prisfaldet for jord andrager således 20–30 %, men det indebærer først og fremmest en tilsvarende værdiforringelse af hele det danske produktionsapparat under vægten af slette landbrugskonjunkturer og skattebyrderne og en væsentligt forøgelse af adelens og andre godsejeres gældsbyrder, når de måtte sælge.

Under disse omstændigheder er det snarest forunderligt, at den sociale omvæltning af ejendomsbesiddelsen ikke blev voldsommere end tilfældet var, selvom vi stadig ikke er i stand til at måle omstruktureringen statistisk. Af Fridericias tal fremgår det, at adelen på Fyn ved 1660 har siddet inde med 60 % af øens hartkorn, kronen med 35 % og gejstligheden med 5 %, ²⁸ og både det store adelige jordebogsmateriale 1661–62 og de gutheimske regnskaber giver gode muligheder for at måle adelens indbyrdes godsfordeling forud for 1660; i den udstrækning de gutheimske

²⁶ E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580–1660*, Odense 1967, s. 35 med tabel IV.

²⁷ H. Giøde, *Forordninger 1643–1664*, Kbh. 1664, s. 154 ff., jf. *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660–1676*, udg. ved J. Lindbæk, I, Kbh. 1903–04, s. 182 f. – S. 537 nævnes det, at borgmester Thomas Brodersen Riisbrigh i sept. 1660 låner generalløjtnant Hans Ahlefeld 5000 rd. mod pant i Bjørnemosegård m. m., ialt 771 td. htk., hvilket giver 6.5 rd. pr. td. htk.; s. 534 omtales Kaj Lykkes pantsættelse af Hverringe, der ifølge kommissionsopgørelsen 1661 havde ca. 700 td. htk., for 10.400 rd., dvs. knapt 15 rd. pr. td. htk., og s. 538 meddeles det, at Albrecht Itzen endnu i 1663 låner Henrik Lindenow 2.250 rd. mod pant i 92 td. htk., hvilket giver 24.5 rd. pr. td. htk. Det sidste eksempel nærmer sig den normale situation, således som den var i hvert fald på Sjælland forud for krigen, da en tønde hartkorn betingede 25–30 rd. i gennemsnit ved pantsættelse, medens de første tilfælde formentlig afspejler den akutte krise umiddelbart efter krigen.

²⁸ J. A. Fridericia i *Hist. tidsskr.* 6. r. II, 1889–90, s. 517 f. – De gutheimske regnskaber viser (trods deres mangler) samme procentvise fordeling (2.351 ryttertjenester af i alt 3.411.5 (dvs. 61 %) på adelige hænder).

regnskaber er repræsentative røber de stadig en ganske høj godskoncentration til fordel for det store hartkorn, omend næppe så radikal som i 1625; knapt 14 % af godsejerne sidder inde med 45 % af det privilegerede hartkorn, 37 % af ejerne med blot 8 %.²⁹

Trods den forskellige hartkornsberegning (især boniteringen og 'patronats'-hartkornets udeladelse) viser matriklen 1688, at de 'gamle' adelslægter endnu sidder inde med 45 % af Fyens hartkorn, andre adelige grupper med 16 % og borgerlige proprietærer med ca. 16 %; kronen har derimod endnu blot 15 % tilbage.³⁰ Den fynske adels tab synes at være mindre end landsgennemsnittet og kronens omvendt langt større (på landsbasis henholdsvis 30 % og 24 %), selvom overlapningen mellem de adelige besiddergrupper gør en umiddelbar vurdering af adelens tab vanskelig; men i betragtning af de barske, ydre vilkår er det snarest påfaldende, at 'den gamle adels' tab ikke er større (på Fyen maksimalt 25 %, på landsbasis ca. 33 %), og at de borgerlige proprietærer trods de omfattende krongodsudlæg og en del nobiliteringer ikke nåede højere end 15-16 % på Fyen og for landet som helhed.

Krongodsudlæggene indgik i regeringens finanspolitik; det er naturligvis som forf. bemærker (s. 481) meningsløst at forrente en statsgæld på 4 1/4 mill. rd. med 6 % årligt, når krongodset højst afkastede 3 %;³¹ i

²⁹ Efter de guthemske regnskaber (s. 549 ff.), som ikke er helt udtømmende, fordeler »ryttertjenesterne« sig således:

ryttertj.	antal personer	ryttertj. i alt
120-	4 = 5.5 %	638 = 27.7 %
60-120	6 = 8.2 %	421 = 18.0 %
30- 60	19 = 26.0 %	712 = 30.2 %
15- 30	17 = 23.0 %	381.5 = 16.2 %
- 15	27 = 37.0 %	198.5 = 8.4 %

Det er som forf. påpeger (s. 220 f.) rigtigt, at rostjenestetaksationerne afslører en meget høj godskoncentration til fordel for de store godsejere, men næppe – som jeg oprindeligt antog – at den blev skærpet frem mod 1660; taksationerne 1638, 1646 og 1652 tyder, ligesom de guthemske regnskaber, på en vis udjævning; jf. E. Ladewig Petersen, anf. arb., s. 7 f.

³⁰ På grundlag af matriklen 1688 (Henr. Pedersen, *De danske landbrug...* 1688, Kbh. 1928, s. 356, 360) kan godsfordelingen procentvis beregnes således:

	hele landet	Fyen-Langel.
kronen	24.2 %	14.7 %
universitet, kirke	10.2 %	7.4 %
kgl. personer	0.7 %	0.0 %
gammel adel	29.7 %	45.2 %
ny adel	7.9 %	3.1 %
grever, friherrer	8.3 %	13.2 %
borgerlige	16.7 %	15.7 %
jordegne bønder	1.7 %	0.6 %

³¹ Jf. C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested, *En dansk statsmand II*, Århus 1970, s. 89 f. – Værdien af landets samlede godsressourcer, som forf. har

løbet af en meget kort årrække overførtes vældige værdier fra 'den offentlige sektor' til private hænder, inden 1664 allerede for 4 mill. rd., indtil 1681 i alt knapt 6 mill. rd. eller en fjerdedel af landets faste værdier.³² Denne overførsel har naturligvis – som det jo også fremgår af forf.'s undersøgelse – i sig selv meget stor økonomisk og social rækkevidde, men regeringens politik indeholder også den urimelighed, at den fastholdt en tvangstakst af 50 rd. pr. td. htk. indtil 1680'erne, trods jordværdifaldet, slette landbrugskonjunkturer, og selvom Poul Klingenberg havde anbefalet at følge det faktiske prisniveau, vekslende fra landsdel til landsdel, men gennemgående 35–45 rd. pr. td. htk.³³ Hvis man – som skatmester Hannibal Sehested udtrykte sig – har forestillet sig, at krongodsudlæggene ville drage »rige og erfarne« danske og navnlig udenlandske købmænd til at investere i landbrugsproduktionen, har man i nogen grad forregnet sig. I hvert fald kan regeringens betingelser være en del af forklaringen på, at den sociale omvæltning i godsbesiddelsen trods alt blev forholdsvis begrænset, og at godsmarkedet fik så stor en ustabilitet i generationen efter 1660, som tilfældet blev.³⁴

Var regeringens politik i denne henseende økonomisk urealistisk, var dens skattepolitik det, som dr. Blomberg overbevisende har dokumenteret, i endnu højere grad. Men om det skyldes, at regeringskontorerne i København befandt sig fjernt fra den brutale virkelighed, eller, at regeringen endog i vinteren 1660/61 savnede fantasi til at sætte sig ind i omfanget af landets nød (s. 498), kan nok diskuteres. Dens håndfaste og uforstående finanspolitik og erhvervs politik skal nok – som navnlig Bøggild-Andersen har fremhævet – tolkes som udslag af mere almene doktriner af merkantilistisk støbning, men samtidig vedblev det helt absurde misforhold mellem hoffets og militærets krav og landets finansielle ressourcer at være det altoverskyggende statsfinansielle problem. At den direkte beskatning, der bl. a. skulle kompensere kronens frasolgte domæneindtægter, overvejende ville komme til at hvile på landbefolkningen, kan man ikke have været uvidende om. Men Sehested, der selv har billiget og været delagtig i beslutningen om krongodsudlæggene, og som havde gjort sig til talsmand for en forenkling af beskatningssystemet, indså det uholdbare i bøndernes skattebyrde og angreb specielt militær-

hentet hos Carl S. Christiansen, giver naturligvis et indtryk af gældens størrelse, men det er nok rimeligere for ræsonnementet, at kronens samlede godsværdier på ca. 11 mill. rd. med en afkastning af 3–4 % p. a. ville indbringe 0.33–0.44 mill. rd., hvorfra må drages driftsomkostningerne for lensforvaltningen; renterne af gælden andrager med 6 % p. a. 0.25 mill. rd.

³² Carl S. Christiansen, *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de første Enevoldskonger I*, Kbh. 1908, s. 441 ff.; *Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger*, Kbh. 1941, s. 90 og 390 ff.

³³ Carl S. Christiansen, *Statshusholdning I*, s. 446.

³⁴ Jf. Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*, Kbh. 1964, s. 165 ff.

udgifterne; men han fik her magtfulde modstandere i Hans Schack og generalkrigskommissær Otto Pogwisch, veteraner fra krigen på Fyen og nært knyttet til hoffet;³⁵ sammen repræsenterer disse to herrer, hvad Bøggild-Andersen har karakteriseret som en militaristisk fløj overfor Sehesteds civile linie,³⁶ men navnlig opnåede de i finansiell henseende en højst uheldig selvstændighed i forhold til skatkammeret.

Dr. Blombergs fremstilling giver – lidt indirekte – et livligt billede af modsætningerne mellem de fyenske godsejere, der i egen interesse også måtte varetage bøndernes tarv (mest effektivt, som forf. fremhæver (s. 483), formentlig på de større godser), og den militære forvaltning med Henning Pogwisch til Hollufgård, generalkrigskommissærens broder, og oberst Sten Bille til Kjærsgård i spidsen i vinteren 1659/60; som landekommissærer forvaltede de nemlig i højere grad end tidligere såvel oppebørsler som dispositioner over udbetalingerne. Det fremgår til overflod, at Otto Pogwisch ikke bar sit sværd forgæves. Han forvaltede først hærens indkvartering og proviantering, senere oppebørslen af kopskatten 1660 og de efterfølgende kontributioner med meget lidt forståelse for civilbefolkningens trængsler (f. eks. s. 399, 401 og 440 f.). Hans fremfærd synes at have været så håndfast, at selv regeringen efter lokale klager i oktober 1660 måtte indskærpe ham at fordele indkvarteringsbyrden i Odense ligeligere (s. 440 f.), og påny i oktober 1662 pålægge ham at regulere fordelingen af købstadsskatterne; ved samme lejlighed fik han iøvrigt bemyndigelse til at foretage militær eksekution i Nyborg og Korsør.³⁷

Otto Pogwisch og de to landekommissærer tørnede hurtigt sammen med den fyenske adel; det traditionelle fyenske adelsmøde i januar 1660 blev som forf. nævner (s. 411) benyttet til drøftelse af »landets og militiens konservering«, hvor allerede ordvalget røber de modstridende civile og militære interesser, men hvor »intet kategorisk blev besluttet og formedelst, hvad én gang blev resolveret anden dagen blev contradiceret«. Det er muligt, at dr. Blomberg her har ret i at udpege den konservative Henrik Gyldenstjerne som adelsoppositionens leder mod officererne. Blandt de mange adelige klager (s. 522) er hans nok den mest markante. Men bortset fra en enkelt urimelighed påviser denne klage det indlysende uholdbare i kontributionerne, så ødelagt landet var; klagen rettede blot samtidig et personligt angreb mod Henning Pogwisch.³⁸ Landekommissærens skarpe svar 25. juli (s. 525 f.) går da heller ikke ind på kernen i problemet, uholdbarheden af de militære byrder, men henviser blot til, at påligningsgrundlaget var udarbejdet på dansk initiativ forud for kri-

³⁵ Jf. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II, s. 112 ff.

³⁶ Samme i DBL² XVIII, Kbh. 1940, s. 445 f.

³⁷ Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II, s. 531.

³⁸ At Henning Pogwisch vitterligt havde forsøgt at tilgodese egne interesser – omend allerede 1658 – fremgår af hans henvendelse til Ulfeld (s. 291).

gen, og insinuerer, at Henrik Gyldenstjerne selv havde et medansvar for, at kontributions- og indkvarteringslisterne blev spillet svenskerne i hænde. Afgørelsen faldt blot ligesom i efteråret 1657 ud til de militære instansers fordel.

Kopskatten, der fulgte umiddelbart efter i november 1660, blev, som dr. Blomberg dokumenterer (s. 494 ff.), en fiasko; alligevel blev den fulgt af nye byrder, udførselsafgifter, stempelafgifter, konsumptionsafgift osv. Derimod forbigår forf. ejendommeligt nok hartkornsskatterne 1662, som nok skulle afløse de tidligere skatter og afgifter, men som også blev en ulidelig byrde for landbruget.³⁹ De skulde stadig tjene »militiens konservering«; for sammenhængen har det dog størst interesse, at hartkornsskatterne mod skatkammerets og Sehesteds advarsler, men efter general-krigskommissær Otto Pogwisch's udtrykkelige ønske, skulde opkræves uden hensyntagen til øde og forarmet gods og om fornødent med militær eksekution, en forholdsregel, der med rette har nedkaldt en samstemmende fordømmelse over ham.⁴⁰ Det er da naturligvis, som dr. Blomberg påpeger (f. eks. s. 498), rigtigt, at den nye regering lagde meget lidt forståelse for dagen for landbrugets vilkår og for den jævne befolknings trængsler, at den ved sin holdning røbede meget lidt social forståelse, og at den i praksis retarderede landets genopbygning, blot burde skatteproblemerne – på finansielt og militært plan – nok i højere grad have været anskuet på baggrund af den nyetablerede enevældes statsræson og finanspolitik. Og endelig bør man måske heller ikke overse betydningen af, at den samfundsgruppe, den gamle adel, der af egen interesse kunde og vilde varetage fæstebøndernes og storlandbrugets tarv, ikke længere kunde gøre sig politisk gældende.

Sammenfattende kan det siges, at værkets hovedstyrke netop ligger i det detaillerede, men også virkelighedsnære og indsigtfulde billede, det tegner af en enkelt provins' vilkår under de katastrofale krigsforhold og af den armod, der prægede efterkrigsårene. Bogen præsenterer et overmåde omfattende, hidtil ofte uudnyttet og undertiden vanskeligt tilgængeligt materiale, og den vidner om forf.s udprægede sans for detailens betydning for helheden. Dens hovedvægt og problemstilling ligger helt overvejende på deskriptivt plan; men ved helt at afstå fra analytiske problemformuleringer og metoder har forf. i nogen udstrækning afskåret sig selv fra at kunne måle rækkevidden af sine teser i bredere, kronologiske og geografiske sammenhæng, og der kan ligeledes savnes fastere konturer i linieføringen. På den anden side indeholder værket så meget nyt stof og en så grundig og rystende belysning af en dansk regions vilkår under og efter svenskekrigene, at det derved i sig selv opnår betydelig

³⁹ Carl S. Christiansen, *Statshusholdning I*, s. 290 ff.

⁴⁰ *Sst. I*, s. 293 f.; *Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested II*, s. 114 f.

værdi på rigshistorisk plan. Bogen kan i denne henseende sidestilles med dr. Svend Larsens fortjenstfulde værk om det fynske købstadsaristokrati i 1600-tallet og dr. Fussings landbohistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

Poul Thestrup: The standard of living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. Københavns Universitet, Institut for Økonomisk Historie, publikation nr. 5, København, G. E. C. Gads Forlag, 1971. 304 s. 34,50 kr.

Ved vurderingen af Poul Thestrups bog bør man holde sig dens tilblivelse for øje. Som det fremgår af forordet, er den en på visse punkter bearbejdet udgivelse af forf.s. besvarelse af Københavns Universitets prisopgave i historie for 1968, for hvilken han – højst fortjent – modtog guldmedalje.

Den stillede opgaves titel var ikke identisk med bogens, men lød: »Der ønskes en kritisk redegørelse for kilderne (eller et udvalg af kilder) til belysning af problemet om befolkningens levestandard i Danmark i det 18. århundrede, med særligt henblik på spørgsmålet om forbrugets sammensætning og i forbindelse hermed en drøftelse af mulighederne for opstilling af et eller flere budgetter til brug ved indeksberegninger af bl. a. reallønnen.«

Det fremgår heraf klarere end af bogens titel, at hovedsigtet er en metodisk undersøgelse, og vurderet ud fra den synsvinkel er der tale om et særdeles dygtigt og spændende pionerarbejde, der afgjort fortjener at blive taget som udgangspunkt for den diskussion om de anvendte metoder, som forf. efterlyser. Møder man derimod med store forventninger om konkret og verbalt formuleret oplysning om levevilkårene i det 18. århundrede, kan man godt blive lidt skuffet, da det ret beset er noget begrænset, hvad bogen giver i denne henseende. Tilmed må læseren nok i noget højere grad, end han er indstillet på det, selv samle oplysningerne sammen af de talrige tabeller, der fylder nær ved 2/3 af bogen. Dette hænger igen formodentlig sammen med, at der er tale om et arbejde, som skulle afsluttes til en given og i forhold til dets omfang alt for stram termin. At det overhovedet har været muligt for forf. at tilvejebringe og metodisk formfuldendt at bearbejde et så overvældende materiale, som der faktisk er tale om, er i sig selv særdeles beundringsværdigt.

Det første problem, forf. må tage stilling til, er indholdet af selve begrebet levestandard, der ikke er nær så éntydigt, som man umiddelbart kunne tro. En ekspertkomité nedsat af FN i 1953 pegede i sin rapport på 12 forskellige aspekter som væsentlige. Forf. har valgt at indskrænke sig til de tre: ernæring, realløn og sundhedstilstand.